

УДК 811.112.2'04:81'373.23

О. А. Карасенко,
кандидат філологічних наук, доцент
(Донецький інститут соціальної освіти)
elena_karassenko@mail.ru

ІМЕННИКИ *RIHTÆRE* І *SCHAFFÆRE* У СЕРЕДНЬОВЕРХНЬОНІМЕЦЬКІЙ МОВІ: ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ ТА ПЕРЕКЛАДАЦЬКИЙ АСПЕКТИ

У пропонованій статті розглянуто проблеми історичного словотвору німецької мови, а саме досліджено семантичні та функціональні особливості іменників на -er, які позначають осіб чоловічої статі, на прикладі двох частотних лексем – rihtære і schaffære. Встановлено розвиток семантики дериватів, особливості їх перекладу українською на матеріалі лексикографічних джерел і автентичних текстів різних типів і жанрів, визначено вплив жанрового чинника на значення лексем у середньовісній німецькій мові.

Ключові слова: середньовісній німецька мова, історичний словотвір, номінація осіб, семантичний аналіз, лексико-семантичний варіант, способи перекладу.

Попередні зауваження. Дослідження номінації особи є актуальним для лінгвістичних розвідок на матеріалі багатьох мов за допомогою різноманітних підходів та методик [1; 2]. Ця ономазіологічна група привертає увагу вчених, які проводять наукові розвідки на окремому мовно-історичному зрізі німецької мови, а саме – середньовісній німецькій (далі – свн.), який охоплює значний часовий період – від 1050 до 1350 рр. [3; 4; 5]. Свн. найменування чоловіків (далі – НЧ), утворювані за допомогою суфікса -er, репрезентують досить потужну групу лексем, тому детальне вивчення їх семантичних і функціональних особливостей, а отже й особливостей їх перекладу, є **актуальним**.

До завдань цієї розвідки належить дослідження розвитку семантики НЧ на -er, особливостей їх функціонування і перекладу в автентичних свн. текстах на прикладі двох лексем – *rihtære* 'суддя' і *schaffære* 'розпорядник', оскільки вони є одними із найчастотніших похідних найменувань чоловіків у свн. мові.

Джерелами матеріалу дослідження є тритомний словник свн. мови М. Лексера [6], який відображає її цілісну систему й висвітлює стан свн. мови, і писемні пам'ятки різних типів і жанрів цього періоду (релігійні тексти [7; 8], куртуазно-лицарський епос [9], грамоти [10; 11]), які репрезентують писемне мовлення аналізованого мовно-історичного періоду.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження.

Особливість свн. періоду полягає у тому, що саме в цей час були наявні численні діалекти [10: 279] і тому єдиної літературної норми у сучасному розумінні, єдиних правил написання пам'яток у свн. період ще не існувало. Л. М. Ягупова [3: 55] зауважує, що термін 'середньовісній німецька мова' – це збірне поняття для групи діалектів свн. періоду, оскільки усі пам'ятки, зокрема й епічні, містять ознаки певних діалектів. Цей факт підтверджує розлога графічна варіативність написання однієї й тієї ж самої лексеми, навіть в одному тексті, пор.: *rihtære*, *rehter* [9].

Писемна німецька мова бере початок у свн. період, а типологія текстів стає набагато ширшою, ніж у попередній давньовісній німецькій період. Релігійні пам'ятки, спрямовані на поширення християнства, відомі здавна, тож характерні для всього досліджуваного періоду. Високе Середньовіччя, ключовий етап Середніх віків, представлений героїчним і куртуазно-лицарським епосами, які набувають у цей час значного розвитку. Грамоти є новим типом тексту, що з'явився саме у свн. період. Вони притаманні останньому етапу розвитку свн. мови і містять нові утворення, у т. ч. і на позначення чоловіків (найменування нових професій, нові засоби словотвору тощо).

Органічне поєднання словникового і текстового матеріалу у дослідженні історичного словотвору, особливо з позиції семантики, є абсолютно доцільним, оскільки це дає можливість виявити не тільки всі значення лексеми, якщо вона є полісемантичною, але й проаналізувати продуктивність функціонування й особливості перекладу кожного з її значень у текстах.

Розвиток системи номінації чоловіків спостерігається, передусім, на рівні семантики. В основі функціонування різних мов, як продукту метафоричного утворення, лежить полісемія [13: 184] і німецька мова не є винятком. Дослідження тільки словникових одиниць не дає можливості визначити, яка семантика була притаманна для слова у той чи інший період розвитку мови. Словник фіксує всі можливі значення лексеми, хоча великою проблемою при укладенні словника є саме те, що у полісемантичних словах через генералізацію семантичного розподілу не визначено і не виокремлено маленькі значення слова, які може конкретизувати тільки текст.

Іменники *rihtære* і *schaffære* зафіксовані як у словнику свн. мови М. Лексера [6: 431, 622], так і в писемних різножанрових пам'ятках цього періоду. Вони є морфологічно і семантично вмотивованими лексемами з суфіксом -er на позначення агенса, словотвірні бази яких – дієслова *rihten* 'судити' і *schaffen* 'творити, робити, наказувати' – вказують на конкретний (професійний) або загальний вид діяльності

чоловіка, пор.: *rihtære* 'суддя, упорядник' (← *rihten* 'судити'), *schaffære* 'розпорядник' (← *schaffen* 'творити, робити, наказувати').

У релігійних текстах обидва іменники зафіксовані не часто – 3 і 2 слововживань відповідно. Скоріше, це зумовлено змістовною спрямованістю релігійних пам'яток, оскільки вони втілюють спілкування середньовічної людини з Богом, до якого зверталися зі словами *vater* або *herr*, тому найбільш типовими для таких свн. текстів є прості невмотивовані іменники на позначення чоловіка – *vater* 'Отець (Господь)', *herr* 'Господь', *bruoder* ' (духовний) брат', передусім, чернець або чоловік, що належав до вірян взагалі або до певного релігійного ордену.

У куртуазному епосі зустрічається тільки іменник *rihtære* (6 слововживань). Варто зауважити, що незважаючи на досить великий обсяг аналізованих пам'яток, відносно невелику кількість похідних іменників на позначення чоловіків можна пояснити тим, що куртуазно-лицарський і героїчний епоси визначають численні позитивні якості чоловіків-героїв і негативні якості їх ворогів, але на тлі розмаїття зовнішніх форм, можна спостерігати помітну одноманітність внутрішнього змісту творів. Як наслідок – повторювання одних і тих самих НЧ, зокрема таких, що позначають соціальне положення і діяльність особи чоловічої статі.

Саме у грамотах аналізовані похідні найменування чоловіків є найчастотнішими лексемами – *rihtære* (184 слововживань), *schaffære* (100 слововживань). Це можна пояснити насамперед тим, що грамоти репрезентують вид правового документу, а головними представниками правосуддя цього періоду були суддя (*rihtære*) і виконавець або розпорядник (*schaffære*).

Іменник *rihtære*. У словнику М. Лексера наведено такі тлумачення цієї лексеми: 1) *lenker* 'управляючий'; 2) *ordner* 'розпорядник'; 3) *oberherr* 'голова'; 4) *regent* 'регент'; 5) *richter* 'суддя'; 6) *pedell* 'голова' [6: 431]. Безумовно, така багатозначність слова викликає певні труднощі для дослідників і перекладачів, тому контекст у цьому сенсі, на відміну від словника, визначає одне, ситуативне значення лексеми, оскільки в ньому нівелюється багатозначність і реалізується лише одне значення слова, пор.:

(1) <...> *ez müge dehein **rihter** nieman ertoeten* <...> [7: 12] – 'нехай жодний **суддя** не вб'є жодної людини'.

(2) <...> *Erhart **richttar** an der zeit gesessen zw Parzr* <...> [10: 77.21] – 'Ерхарт – **суддя**, який сидів на цей час у Порці'.

(3) *Dar vber hab auch wier gebeten hern vlrichen van wolfgerstorf den Lant **Rihter** / der diser sache hærer vnd **rihter** was...* <...> [11: 3310] – 'Про це також ми просили пана Ульріха фон Вольфгерсдорфа, **голови** земельного суду, який був у цій справі слухачем і **суддею**...'

(4) <...> *daz dem der **rihter** einen anlaiter geb den er vordert* <...> [11: 3110] – 'що йому **суддя** призначає того, хто на його вимогу здійснює введення у володіння ...'.

У наведених прикладах іменник *rihtære* перекладається українською за допомогою повних (приклади 1, 4) і часткових еквівалентів з уточненнями (приклади 2, 3).

Варто зауважити, що кожний жанр і стиль історичних писемних пам'яток зумовлює появу того чи іншого синоніма певного слова. У грамотах, наприклад, найменування чоловіків у галузі судочинства представлено значно більшою кількістю іменників на *-er*, пор.: *rihtære*, *scheidære*, *tagedinger*, *überhærer* 'суддя', *kieser* 'суддя (третейський суддя, посередник щодо досягнення або збереження миру)', *ûrrihter* 'судовий виконавець'. Останні дві лексеми перекладаються за допомогою комбінованого способу перекладу (український еквівалент + описовий переклад), оскільки мова йде про певні професійні обов'язки і завдання чоловіка.

Іменник *schaffære*. За словником М. Лексера найменування чоловіка *schaffære* також є полісемантичним словом, оскільки має декілька лексико-семантичних варіантів, а саме 1) *schöpfer* 'Творець'; 2) *anordner* 'розпорядник'; 3) *aufseher* 'наглядач'; 4) *verwalter* 'управитель (управляючий) маєтку'; 5) *schaffner* 'управитель'; 6) *procurator* 'розпорядник, уповноважена особа'; 7) *zugführer* 'той, хто керує процесією' [6: 622].

Така різноманітність значень свідчить, що однією із основних тенденцій розвитку свн. мови є розширення лексичного значення похідних іменників із суфіксом *-er* і поява нових лексем, які йменують чоловіка за його діяльністю, що спричинено економічним і політичним розвитком середньовічного суспільства.

Жанровий чинник теж вплинув на багатозначність слів, а отже і перекладу похідних НЧ на *-er*. У релігійних текстах, які є найдавнішими з усіх писемних джерел Середньовіччя, іменник *schaffære* має значення 'Творець, Бог' (← *schaffen* 'творити'), пор.:

(5) <...> *da sprach er: 'Vil lieber **schaffer*** <...>' [8: 7] – 'і тоді він мовив: "Найулюбленіший **Творцю**,..."

Це найменування зафіксовано двічі в однаковому сполученні '*Vil lieber schaffer*', яке є звертанням до Бога (Творця). А слово *viel*, часто уживане у свн. пам'ятках, слугує, у цьому випадку, для підсилення всього висловлювання.

Ключовим суспільним явищем Пізнього Середньовіччя стає розвиток комерційно-правових відносин серед людей, що сприяло появі нового типу тексту – грамоти. В них вищеназвана лексема отримує вже інший варіант перекладу, а саме 'розпорядник' (← *schaffen* 'робити, наказувати') [пор. також 5: 207].

Дослідники мови свн. періоду Т. Кляйн, Г. Зольмс і К.-П. Вегера [4: 84] зараховують іменник *scaffære* щодо свн. періоду до ідіоматизованих утворень, тобто таких, семантика яких не виводиться в межах дериваційних правил, оскільки науковці зафіксували цю лексему в інших текстах у значенні 'посланець або уповноважений (збоку духовної або світської особи) чоловік', що ще раз підкреслює значну роль автентичних писемних пам'яток у дослідженні семантики лексем певного історичного періоду розвитку мови.

Висновки та перспективи дослідження. Отже, семантичний аналіз похідних найменувань чоловіків *rihtære* і *scaffære* та особливостей їх перекладу на матеріалі лексикографічних джерел і різножанрових писемних середньовісньонімецьких пам'яток виявляє значний вплив навколишнього середовища на суто мовні явища, зокрема, на розширення і зміну значень лексичних одиниць, що підтверджує взаємозв'язок розвитку мови і суспільства.

Аналізовані іменники є морфологічно і семантично вмотивованими лексемами з суфіксом *-er* на позначення агенса, зафіксованими у словнику свн. мови як полісемантичні лексеми, окремі значення яких можливо уточнити лише в контексті. Жанровий чинник безумовно вплинув на багатозначність слів, а отже і на їх переклад. У досліджених автентичних текстах найменування чоловіків *rihtære* і *scaffære* перекладаються українською за допомогою еквівалентного комбінованого способів перекладу.

Обсяг статті унеможливує висвітлення всіх питань, пов'язаних з утворенням і семантичним розвитком найменувань чоловіків на *-er*, тому проблема дослідження особливостей їх творення залишається актуальною і надалі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Теслер О. В. Роль гендерного фактору у творенні назв осіб у французькій мові XX століття / О. В. Теслер // Науковий вісник. Сер. "Філологічні науки" (мовознавство). – Луцьк, 2012. – № 22. – С. 95–100.
2. Baeskow H. Abgeleitete Personenbezeichnungen im Deutschen und Englischen : kontrastive Wortbildungsanalysen im Rahmen des minimalistischen Programms und unter Berücksichtigung sprachhistorischer Aspekte / H. Baeskow. – Berlin : Walter de Gruyter, 2002. – 769 S. – (Studia linguistica Germanica, 62).
3. Ягупова Л. М. Мовно-географічна варіативність системи середньовісньонімецьких префіксальних іменників : [монографія] / Л. М. Ягупова. – Донецьк, 2007. – 605 с.
4. Klein Th. Mittelhochdeutsche Grammatik / [Klein Th., Solms H.-J., Wegera K.-P.] – Tübingen : Niemeyer, 2009. – Teil III : Wortbildung. – 684 S. – (Mittelhochdeutsche Grammatik).
5. Ring U. Substantivderivation in der Urkundensprache des 13. Jahrhunderts. Eine hystorisch-synchrone Untersuchung anhand der ältesten deutschsprachigen Originalurkunden / Uli Ring. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2008. – 581 S. – (Studia Linguistica Germanica ; 96).
6. Lexer M. Mittelhochdeutsches Handwörterbuch : In 3 Bd-n / Matthias Lexer. – Nachdruck der Ausgabe Leipzig 1872-1878. – Stuttgart : S. Hirzel, 1992. – Bd. 2. – 2050 S.
7. Berthold von Regensburg. Sælic sint die reines herzen sint [Електронний ресурс] / Berthold von Regensburg. – Режим доступу до тексту : <http://sps.k12.mo.us/khs/gmcling/bert.htm>.
8. Christine Ebner. Engelthaler Schwesternbuch [Електронний ресурс] / Christine Ebner. – Режим доступу до тексту : <http://www.uni-giessen.de/gloning/tx/1350engt.htm>.
9. Wolfram von Eschenbach. Parzival [Електронний ресурс] / Wolfram von Eschenbach. – Режим доступу до тексту : <http://armazi.fkidg1.uni-frankfurt.de/texte/etcs/germ/mhd/Parzival>.
10. Wilhelm Fr. Corpus der altdeutschen Originalurkunden bis zum Jahr 1300 / Fr. Wilhelm. – Lahr (Baden) : Moritz Schauenburg K.-G., 1943. – Bd. 2, 1283-1292, Nr. 565-1657. – 812 S.
11. Wilhelm Fr. Corpus der altdeutschen Originalurkunden bis zum Jahr 1300 / Fr. Wilhelm. – Lahr (Schwarzwald) : Moritz Schauenburg K.-G., 1963. – Bd. 4, 1297–Ende 13. Jahrhundert, Nr. 25605-3598. – 653 S.
12. Eggers H. Das Althochdeutsche und das Mittelhochdeutsche / Hans Eggers. – Reinbek bei Hamburg : Rowohlt, 1986. – 559 S.
13. Лайонз Дж. Лингвистическая семантика : Введение / Дж. Лайонз ; [пер. с англ. В. В. Морозова, И. Б. Шатуновского]. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 400 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Tesler O. V. Rol' gendernogo faktoru u tvorenni nazv osib u frantsuz'kiy movi XX stolittya [The Role of Gender Factor by building Persons' Names in French in the XX Century] / O. V. Tesler // Naukovyy visnyk. Ser. "Filologichni nauky" (movoznavstvo) [Scientific Journal. Series "Philological Sciences" (Linguistics)]. – Luts'k, 2012. – № 22. – S. 95–100.
2. Baeskow H. Abgeleitete Personenbezeichnungen im Deutschen und Englischen : kontrastive Wortbildungsanalysen im Rahmen des minimalistischen Programms und unter Berücksichtigung sprachhistorischer Aspekte / H. Baeskow. – Berlin : Walter de Gruyter, 2002. – 769 S. – (Studia linguistica Germanica, 62).
3. Yagupova L. M. Movno-geografichna varyativnist' systemy seredn'overkhn'onimets'kykh prefiksaly'nykh imennykiv [Lingual-Geographical Variability of Prefix Nouns in Middle High German] : [monografiya] / L. M. Yagupova. – Donets'k, 2007. – 605 s.
4. Klein Th. Mittelhochdeutsche Grammatik / [Klein Th., Solms H.-J., Wegera K.-P.] – Tübingen : Niemeyer, 2009. – Teil III : Wortbildung. – 684 S. – (Mittelhochdeutsche Grammatik).

5. Ring U. Substantivderivation in der Urkundensprache des 13. Jahrhunderts. Eine historisch-synchrone Untersuchung anhand der ältesten deutschsprachigen Originalurkunden / Uli Ring. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2008. – 581 S. – (Studia Linguistica Germanica ; 96).
6. Lexer M. Mittelhochdeutsches Handwörterbuch : In 3 Bd-n / Matthias Lexer. – Nachdruck der Ausgabe Leipzig 1872-1878. – Stuttgart : S. Hirzel, 1992. – Bd. 2. – 2050 S.
7. Berthold von Regensburg. Sælic sint die reines herzen sint [Elektronnyy resurs] / Berthold von Regensburg. – Rezhym dostupu do tekstu : <http://sps.k12.mo.us/khs/gmcling/bert.htm>.
8. Christine Ebner. Engelthaler Schwesternbuch [Elektronnyy resurs] / Christine Ebner. – Rezhym dostupu do tekstu : <http://www.uni-giessen.de/gloning/tx/1350engt.htm>.
9. Wolfram von Eschenbach. Parzival [Elektronnyy resurs] / Wolfram von Eschenbach. – Rezhym dostupu do tekstu : <http://armazi.fkidg1.uni-frankfurt.de/texte/etcs/germ/mhd/Parzival>.
10. Wilhelm Fr. Corpus der altdutschen Originalurkunden bis zum Jahr 1300 / Fr. Wilhelm. – Lahr (Baden) : Moritz Schauenburg K.-G., 1943. – Bd. 2, 1283-1292, Nr. 565-1657. – 812 S.
11. Wilhelm Fr. Corpus der altdutschen Originalurkunden bis zum Jahr 1300 / Fr. Wilhelm. – Lahr (Schwarzwald) : Moritz Schauenburg K.-G., 1963. – Bd. 4, 1297–Ende 13. Jahrhundert, Nr. 25605-3598. – 653 S.
12. Eggers H. Das Althochdeutsche und das Mittelhochdeutsche / Hans Eggers. – Reinbek bei Hamburg : Rowohlt, 1986. – 559 S.
13. Layonz Dzh. Lingvisticheskaya semantika : vvedenie [Linguistic Semantics : Introduction] / Dzh. Layonz ; [per. s angl. V. V. Morozova, I. B. Shatunovskogo]. – M. : Yazyki slavyanskoy kul'tury, 2003. – 400 s.

Матеріал надійшов до редакції 12.04. 2014 р.

Карасенко О. А. Существительные rihtære u schaffære в средневерхненемецком языке: лексико-семантический и переводческий аспекты.

В данной статье рассмотрены проблемы исторического словообразования немецкого языка, а именно исследуются семантические и функциональные особенности существительных на –er, которые обозначают лица мужского пола, на примере двух частотных лексем – rihtære u schaffær. Установлены развитие семантики дериватов, особенности их перевода на украинском на материале лексикографических источников и аутентичных текстов разных типов и жанров, определено влияние жанрового фактора на значение лексем в средневерхненемецком языке.

Ключевые слова: средневерхненемецкий язык, историческое словообразование, номинация лиц, семантический анализ, лексико-семантический вариант, способы перевода.

Karassenko O. A. Nouns Rihtære and Schaffære in Middle High German: Lexical, Semantic and Translation Aspects.

The research deals with the problems of historical word-building, namely semantic and functional peculiarities of nouns with suffix –er, denoting male persons on the example of two frequently used lexical units – rihtære and schaffære. The research comprehensiveness led to the involvement of comparative historical analysis, descriptive method, elements of component and contextual analysis. Issues of the development of derivatives semantics have been considered as well as peculiarities of their translation into Ukrainian on the basis of lexicographical sources as well texts of different types and genres. The semantic analysis of derivative words rihtære and schaffære and the peculiarities of the translation shows a significant impact of the environment on the purely linguistic phenomena, in particular, on the expand and the change of the meaning of lexical units, that confirms the interconnection of the development of the language and the society. Analyzed nouns are morphologically and semantically motivated lexical units which describe the agent registered in the dictionary as polysemantic units, certain meanings of which may be clarified only in context. The influence of the genre factor on meanings of lexical units in Middle High German has been determined. In the studied authentic texts the male names rihtære schaffære are translated into Ukrainian by means of equivalent and combined methods of translation.

Key words: Middle High German, historical word-building, nomination of persons, semantic analysis, lexical and semantic variant, means of rendering.